वाचन संस्कृती

- डॉ.नानासाहेब गायकवाड

'ग्रंथ हेच गुरू' किंवा 'वाचाल तर वाचाल' अशी सुभाषिते आपण अनेकदा वापरतो. वाचनामुळे माणूस सु-संस्कृत होतो. अनेक महान नेत्यांचे वाचन अफाट होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे तर ग्रंथ प्रेमी म्हणून प्रसिद्ध होते. इंग्लंडमध्ये असताना त्यांनी स्वत:ला ग्रंथालयात अक्षरश: कोंडून घेतलेले आपल्याला माहित आहे. एवढंच नव्हे तर प्रसंगी उपाशी राहूनही पुस्तक खरेदीचा ध्यास त्यांनी इंग्लंडमधील वास्तव्यात घेतला होता.

शिक्षण व्यवस्थेतही वाचनाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. विद्यार्थी-शिक्षक-मुख्याध्यापक या सा-या घटकांनी सतत वाचन केल्याशिवाय ज्ञानार्जन होऊ शकत नाही. हे सगळं खरं असूनही अलिकडे वाचनाची आवडच कमी झाली आहे. अशी खंत/तक्रारही आपण नेहमीच ऐकतो.

विद्यार्थ्यांनी वाचावं, असं अपेक्षित असलं तर शिक्षकांनी त्यांना वाचनाचा छंद जोपासायचा कसा हे प्रत्यक्ष कामातून-प्रकल्पातून-दाखवून दिले पाहिजे. पाठ्यपुस्तके मुलांकडून हाताळली जातात, पण अवांतर पुस्तके मात्र जाणीवपूर्वक वाचायला लावली पाहिजे.

शालेय ग्रंथालय 'समृद्ध' असणं, हे शाळेने अभिमानाने मिरवता यावं असं भूषण आहे. ग्रंथालयात विविध विषयांवरील ग्रंथ, मासिके, नियतकालिके इ. बरोबर आता संगणक-इंटरनेट यांनीही समृद्ध असायला हवे. काळानुरूप e-books, e-journals, you-tube, google, Wikipedia यासारख्या अनके गोष्टी या पुस्तका इतक्याच महत्त्वाची माहिती देणा-या उपलब्ध आहेत. मुलं या प्रकारच्या साधनांचा (ICT – Information and Communication Technology) आवडीने वापर करू शकतात.

शाळेने मुलांना वाचनाची, लिखाणाची आवड निर्माण करण्याकरीता वर्गांमधूनच 'बुक बॉक्स' सारखे उपक्रम करायला हवे. 'बुक बॉक्स' मध्ये लहान मुलांची मासिकं, पुस्तके, वर्तमानपत्रातील 'आवड' निर्माण करण्यासारखी वनस्पती-प्राण्यांची माहिती, कार्टून्स, वाहने-लपटॉप-मोबाईल आदि माहितीची कात्रणे वायला हवी. शिक्षक नसलेल्या 'ऑफ'

तासांना मुलं स्वतःहून ती वाचून काढतील. मुलांचा ओढा ‘बुक बॉक्स’ कडे निश्चितच राहील.

याशिवाय विद्यार्थ्यांच्या वाढदिवसांचे वेळी केवळ चॉकलेट देण्याशिवाय एक पुस्तक (ज्याची किंमत रू.200 पर्यंत असेल) शाळेला भेट म्हणून द्यायला सांगावे. पुस्तकावर “……… च्या वाढदिवसानिमित्त शाळेला भेट” असा मजकूर त्यामुळे मुलांच्या आनंदात भर टाकता येईल. अनेक निवृत्त अधिकारी, शिक्षक वा पालक यांचेकडेही वापरात नसलेली पण अडगळीत टाकलेली अनेक पुस्तके शाळेला उपलब्ध करता येतील. समाजात अनेक चांगली माणसं आहेत. त्यांना याबाबतीत आग्रह करून देणगी रूपाने पुस्तकसंचय वाढविता येईल. याकामी मुलंही खूप मो योगदान देऊ शकतील.

मुलांना स्वतः कथा, कविता, गाणे लिहायला ; खरे तर सुरूवातीला चांगल्या लेखक-कवींचे वाङमय लिहायला देऊन नंतर स्वतःचं लिखाण करायला उद्युक्त करता येईल. मुलांची कल्पकता कागदावर उतरवून सर्जनशीलता जोपासता येऊ शकेल. मुलांनी लिहीलेलं वर्गात वाचून दाखवून काही सुधारणाही त्यात सांगता येतील.

वाचनकट्टा, वर्तमानपत्रे स्टँड, अथवा ग्रंथालया शेजारीच वाचनालय सुरू करून तिथं मुलांना ‘निवडा-वाचा-टिपण काढा’ अशी सवय लावता येईल. यासा शाळेच्या अगोदरचा वा शाळा संपल्यावर एक तास मुलं हे करू शकतील. नोंद केल्यास जो जास्त पुस्तके वाचील त्याला बक्षिसरूपानेही पुस्तके देता येतील.

ग्रंथ दिंडी – ग्रंथ जत्रा यांसारखे उपक्रमकही शाळा राबवू शकतील जेणेकरून मुलांना या उपक्रमांचा आनंद घेता येईल.

वाचनाचं स्वतःचं असं एक तंत्र असतं, पुस्तक कसं धरावं, डोळ्यात आणि पानात किती अंतर असावं, पानं उलटावी कशी, यासारख्या छोट्या छोट्या पण आयुष्यभर उपयोगी पडतील अशा अनेक गोष्टी मुलांना प्रात्यक्षिकांद्वारे शिकविता येतात. वरच्या वर्गांच्या विद्यार्थ्यांना प्रस्तावना, सूची, तळटिपा यांचे वाचन शिकवता येईल. वाचता वाचता ‘नोटस’ कशा घ्याव्या हे ही शिक्षक सांगू शकतील. पुस्तक निवडून अशा निवडक पुस्तकांचे सामुहीक क्रमशः वाचन ही आमसभेपुढे करणा-या काही शाळा मी पाहिल्या आहेत.

वाचनाच्या गोडीकरीता केवळ उपदेशामत्मक बौद्धिक पुस्तके महत्त्वाची नाहीत तर रंजनात्मक क्रियात्मक पुस्तके निवडून वाचायला देता येतील. फास्टर फेणे, शामची आई, बोक्या सातबंडे, सिंदबादच्या सात सफरी यांसारख्या अनेक पुस्तकांमध्ये मुलांना 'झपाटून' टाकायची ताकद आहे. ती वापरायलाच हवी.

मुख्य म्हणजे मुलांना वाचनाची गोडी लावायला शिक्षकालाही वाचनाची गोडी असायला हवी. शिक्षकाच्या हातात जाता-येता चांगली पुस्तके मुलांच्या नजरेत भरली पाहिजे. शिकवताना आपल्या वाचनाचे उत्कृष्ट संदर्भ-दाखले देता आले पाहिजे. वृत्तपत्राशिवाय काही वाचन असतं याचं भानही शिक्षकांना असायला पाहिजे. अनेक 'स्टाफ रूम्स' हे केवळ वर्तमानपत्र वाचन अथवा गप्पांचे फड जमविण्याची □िकाणे होतात. त्यातही वाचनाला चांगला स्कोप मिळू शकतो. शिक्षकाने काय वाचावं हे ही □रविणे महत्त्वाचे आहे. कथा-कादंब-यांचे वाचन म्हणजे वाचन नव्हे. चांगले आत्मचरित्र, चिंतनात्मक माहितीपर अनेक पुस्तके, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक, तत्त्वज्ञानात्मक अनेक पुस्तके निवडून वाचता येतील. डॉ.अब्दुल कलाम, नारायणमूर्ती, ज्यांनी कृतीतून आदर्श निर्माण केले अशा सा-या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू, महात्मा गांधी, रविंद्रनाथ टागोर, विनोबा भावे यांसारख्या राष्ट्रीय महापुरूषांची चरित्रे – त्यांचे साहित्य वाचल्यास प्रेरणा आणि विचार दोन्हीही मिळू शकतील. इतर भाषांतील भाषांतरेही खूप वाचनीय आहेत. इंग्रजीचे शिक्षक इंग्रजी वर्तमानपत्रे चाळतात का ? मी अनेकदा शिक्षक निवडीच्या मुलाखतीत 'काय वाचलं एवढ्यात' विचारलं तर थातूरमातूर उत्तर देऊन कशीबशी सुटका करून घेताना बघतो. त्यावेळी त्यांच्या हातात पिढी घडविण्यासा□ी द्यावी का असा प्रश्न स्वत:लाच पडतो.

अलिकडे टी.व्ही. संस्कृतीमुळे (ज्यामध्ये त्याच त्याच बातम्या चोवीस तास, त्याच मालिका वर्षानुवर्षे) 'वाचन' संस्कृतीवर विपरित परिणाम झालेली आहे. टी.व्ही.ला मर्यादा घातली तर अमर्याद वाचन करणं शक्य होईल. रयत शिक्षण संस्थेचे चेअरमन अड.रावसाहेब शिंदे नेहमी त्यांच्या व्याख्यानातून शिक्षकांना वाचनासंबधी प्रोत्साहन देतात. नवीन पुस्तके-मासिके हे शाळांनी घ्यावे असा आग्रह धरतात. शिक्षक ज्ञानाने समृद्ध आणि विद्यार्थ्यांविषयी आपुलकी प्रेम बाळगूण कार्यतत्पर राहील तर नवीन पिढी घडविण्यात नक्कीच मोलांच योगदान त्याला देता येईल.

कोणत्याही समाजाची उंची त्या समाजातल्या शिक्षकांच्या उंचीपेक्षा जास्त असू शकत नाही, असं नेहमी म्हटलं जातं. शिक्षकाची वैचारिक-कृतीशील उंची वाढविण्याकरीता 'वाचन संस्कृती' एवढी उत्तम संस्कृती दुसरी कोणती असू शकेल ?

- डॉ.नानासाहेब गायकवाड

(21 एप्रिल 2013)